המזכיר

Preis des Jahrgangs (sechs Nummern) אני מניר Ein Thaler 10 Sgr.

Zu bestellen bei allen Buchhandl. oder Postanstalten.

No. 45.

(VIII. Jahrgang.)

HEBRÆISCHE BIBLIOGRAPHIE.

Blätter für neuere und ältere Literatur des Judenthums.

Redigirt von

Verlag von

Dr. M. Steinschneider.

A. Asher & Co. in Berlin.

1865.

Mai - Juni.

זרכ"ה

Die in dieser Bibliographie angezeigten Bücher sind von A. Asher & Co. zu beziehen. Offerten von antiquar, Büchern und Manuscripten sind denselben stets willkommen. Alle dieses Blatt betreffenden Zusendungen von Drucksachen erbitten wir uns an die Adresse der Buchhandlung unter Kreuzband franco oder durch Buchhändlergelegenheit über Leipzig.

Inhalt: I. Gegenwart: 1. Bibliographie. 2. Journallese. 3. Cataloge. 4. Miscellen.
 II. Vergangenheit: Zur Geschichte der Buchdruckereien in Oesterreich v. G. Wolfmit Anhang des Redacteurs. Hebr. HSS. in Parma von P. Perreau. Zwei hebr. Lesebücher von F. L. Hoffmann. Isak Latas von M. St. Anfrage.

1. Bibliographie.

I. Periodische Literatur.

Schriften des Vereins Mekize Nirdamim.

תשובות הגאונים אשר העתיק מקובץ כ"י והגיה אותן והוסיף בהן הערות מוהר"ר יעקב מוסאפיה וצ"ל מ"ץ בק"ק איספאלאטרו בדאלמאציה. יוצאות לאור בפעם ראשונה. ליק, תרכ"ר. 8.

Teschubot ha-Geonim. Gutachten der Gäonim, aus einer Handschriften-Sammlung ausgewählt, mit Anmerkk. versehen von Jacob Musaphia.

8. Lyck, gedr. bei R. Siebert 1864. (44 Bl.) [780]

[Hr. Zomber hat in ha-Maygid v. J. S. 392 ganz allgemein darauf hingewiesen, dass auch diese Auswahl Manches enthalte, was schon in der früher (HB. I. S. 56) besprochenen, zweimal gedruckten Sammlung שערי השובה vorkommt. Ich habe dort (vgl. S. 4, 1862 S. 11) auf die unkritische Beschaffenheit der Texte und Ueberschriften hingewiesen; wenn also die Mittheilung jener Notiz wirklich מור למבקרים abschneiden sollte, so war zu bemerken, dass der neue Abdruck aus einer anderen HS. nicht ganz werthlos sei (vgl. auch oben S. 37); der Zweck war jedoch ohne gänzlichen Abdruck zu erreichen. — Aus N. 1 über den zweiten Feiertag ersehen wir, dass der ungenannte Anfragende (Nissim, s. Bl. 41, schon bei Rapoport A. 9) sich auf Saadia

Am Rande ben Ueber Fol. dem

las Constan-

n 1 lautet

אלירהו Zusätze ifelhaft ged. Bislichis ei, welche איני לייצון איני לייצון איני לייצון and Paris ir sehr erenthält die Hand des Blatt; auf Bl. 57-73

145 sieh 01-12 folnoch ein les Textes

letzteres

rd, 141-3

lie ich in Nothbehelf bersetzunreinischen ndem ich eon Josef

Jüdemann. ger Mannselbst an-

rn 33 mit lei Ueber-Landsberg.

784

Auto ist a

biete

der

vern

quell

mir e

alph

geme

z. B.

Divi

53,

The

gist

Ged

die

Star

Die

aus

meis

zwis

gen

diej

sine etw:

רניו

BII

FÜ

solel

Kuss

[781] einem polemischen Werke Catal. p. 2170). Das Citat von N. 14 über das Wasserbewahren in den Quatembern bei Ibn Esra (vgl. S. 2) findet sich in אגרם השכח עשאלו חכםי קירואן IV, 165, Jüd. Lit. § 21 A. 79); Mos. Isserls, bei Brück, hat שאלו חכםי קירואן. Wichtiger ist es, dass für העם dort במערב (הדרים) zu lesen ist, wie auch bei Abr. b. Chijja (העבור S. 86, מימנא א יובארצות האלה (לית VII, לד) ובארצות האלה (לית sei Abr. b. Chijja (מימנא עלמא dort ניקוש Von einem Blutstropfen unter der Sonne spricht Averroes (wohl in der Meteorologie) bei Abr. b. Chijja, פורח הארץ II § 9 Bl. 11 (in einer HS. u. bei Münster nicht zu finden). Vgl. übrigens Karl Fischer u. Landau, Aruch V, 499, u. S. Cohn: die Wunder des Bluts, in Liebermanns Volkskal. 1855 S. 119. - Die Varianten zwischen n. 28 u. "" 144 sind interessant. Hier bezieht sich die Frage auf einen פירוש גאון, die Antwort beginnt und schliesst chaldaisch (zuletzt lies דרבוואתא); für den ersten Satz, wo von den "Philosophen" (es sind wohl Neuplatoniker gemeint) die Rede ist, wird dort eine, sprachlich unbeholfene שַרְר wie chald. שַרֶר ohne Object) Verweisung auf eine andere Antwort gesetzt. N. 29 ist nun zum siebentenmal gedruckt, mit unvollst. Ueberschrift, natürlich ohne die Interpolationen (s. HB. 1862 S. 115). N. 30 über Kalila we-Dimna "der Inder" hat schon Dukes vor 20 Jahren aus n''w 13 abgedruckt, und ich habe anderswo (DM. Ztschr. VIII, 550) nachgewiesen, dass Hai eine persiche Bearbeitung kannte, ohne an die Folgerungen zu denken, welche Benfey (Or. u. Occ. I, H. 3) wiederlegen zu müssen glaubte. Auch besprochen (Catal. p. 2561). Beachtenswerth ist der Bescheid Hai's an Nachschon ben Berechja über das Verhältniss der Autorität des babylonischen zu der des jerus. Talmuds N.46 (vgl.78 בי"מי 76 ש"ה eben so die Eingangsformel Amram's in der nach Barzellona gerichteten N. 56 (vgl. מש"ת). Ueber 97 (מש"ת), Vater Samuel's, vgl. מנלח סתרים VI, 250, Chaluz I, 68. N. 98 hat Chabib wahrscheinl. aus מנלח סתרים des Nissim (Catal. p. 2068) u. daher diesem zugeschrieben, nach welchem hier die NN. 105-10 benannt sind. Ueber die dem Chananel zugeschriebenen letzten Nummern bedarf es weitläufigerer Studien, als ich jetzt anstellen kann; zu der Vermuthung über die Lücke in N. 119 bemerke ich nur, dass es sehr zweifelhaft ist, ob Ch. seine Werke arabisch geschrieben, es kann eine Censurrücksicht obgewaltet haben. Die benutzte HS. schildert schon Luzzatto, in seinem Bet ha-Ozer Blatt 47b. — Wir empfehlen den Leitern des Vereins, ein systematisches Register über alle bisher edirten GA. der Gäonim, womöglich auch über die bisher bekannten handschriftlichen, zu befördern. Die Dringlichkeit eines solchen Verzeichnisses ist durch die, nicht wenigen frühern Edita dieses Buches hinlänglich begründet.]

דיןאן ר' יהודה הלוי וצ"ל יוצא לאור עתה הפעם הראשונה מחוך ספר ישן אשר ביד שמואל דוד לוצאטו. מגלה ראשונה כוללת פ"ו שירים עס הקדמה והערות מאת שד"ל.

Divan des Jehuda ha-Levi aus einer HS. her. mit Vorr. u. Anmerk. v. S. D. Luzzatto, erstes Heft. 8. Lyck, 1864. (42 Bl.) [781]

[Dem berühmten Dichter ist das, auf hebr. Gebiete seltene Glück zu Theil geworden, den angemessensten Herausgeber zu finden. Dies erste Heft enthält 86 vocalisirte Gedichte, welche Letzterer für "heilige" erklärt. Obwohl wir gewünscht hätten, dass mit weniger Bekanntem und mehr Mannigfaltigkeit Darbietendem begonnen werde: so können wir es dem Her. nicht verdenken, dass er mit den religiösen angefangen; denn bei aller Sprachmeisterschaft Jehuda's, die sich in Epigrammen, Wortspielen u. s. w. kundgiebt, die aber doch sehr oft in einem Kreise stereotyper Bilder und Wendungen sich bewegt, ergreift uns auch bei ihm der Genius der Poesie in seiner Ursprünglichkeit nach Wort und Gedanke vorzugsweise in dem Kreise des specifischen Judenthums und der individuellen, freilich auch in seiner Zeit wurzelnden Begeisterung für Palästina; es konnte eine Anzahl Gedichte ohne alle erläuternde Bemerkung aufgenommen werden, während andre ausführlicher Erklärung bedurften. Luz. hat sieh in die Anschauungen und Dichtungsformen seines

[781 784] er das Wasser-

שאלו חכטי קי

1 ist, wie auch

מימנא für סימנא

Averroes (wohl

einer HS. u.

Aruch V, 499, S. 119. — Die

(דרכוואחא פּבּ niker gemeint)

ohne Ob-

siebentenmal

(s. HB. 1862

for 20 Jahren

II, 550) nach-

olgerungen zu

laubte. Auch

(אלף ק"ם סא

in Nachschon

ler des jerus.

mel Amram's

8), Vater Sa-

des מנלח סח

e NN. 105-10

ern bedarf es

ber die Lücke erke arabisch

enutzte HS.

upfehlen den ten GA. der u hefordern.

igen frühern

אשר בי

והערות nmerk. v.

781

n Theil ge-

left enthält

ohl wir ge-

arbietendem

er mit den sich in Epi-

inem Kreise

der Genius

eise in dem

in seiner lichte ohne

rlicher Ermen seines

Autor's hineingelebt, und seine Conjecturen ersetzen oft die Hilfe von HSS.,1) er אנרח השכח יי ist aber sicherlich nicht zu eingebildet, letztere zu verschmähen, wenn sie ihm zugänglich gemacht wird. Sache des Vereins ist es dann, ihm die äusseren Mittel zu bieten, damit endlich auch ein hebräischer Autor in der eines Vereins würdigen Weise der Oeffentlichkeit übergeben werde. Hoffentlich wird L., der jetzt seine Kräfte für eine italienische Bibelübersetzung concentrirt, seinen Lieblingsdichter nicht darum vernachlässigen. Die nachfolgenden Bemerkungen sollen die Kenntniss der Hilfsquellen fördern und knüpfen daher an das, im Vorwort mitgetheilte Register, welches mir endlich gestattet, das, mit Hilfe Goldbergs, vor längerer Zeit nach den Anfängen alphabetisch geordnete Verzeichniss der Bodl. HS. zu ergänzen und in ein allh die Frage auf gemeines zu verwandeln, in welchem überall die Stelle der Edita angegeben ist; da auch hier Manches ohne Vergleichung doppelt und dreifach gedruckt worden, wie z. B. I, 145 in Libanon (nach Vorr. S. 7) schon in Ginse Oxf. S. 42 (vgl. Geiger, Divan S. 138). Ja Luzzatto selbst hat unter N. 28, 32, 46 (Litbl. XI, 507 טה אמין), 53, 54, 57 (Ozar Nechmad II, 83: נפשי לביח אל) 79, anderweitige Abdrücke, zum Theil aus seinem Divan, übergangen oder unberücksichtigt gelassen. In dem IV. Register sind unangemessen auch solche aufgenommen, die bereits früher vorgekommen; eine genaue Vergleichung mit Landshut's unerwähntem Verzeichniss habe ich noch nicht angestellt. Die oft ähnlichen Anfänge sind mitunter zu kurz und daher zweifelhaft, wie z. B. יונח רחוקים I, 193, 284, 299, namentlich wenn man Varianten berücksichtigt; unter I, 323, 334 ist wohl שיך ערבי nicht der Anfang, sondern "arab. Gedicht"; warum nicht der Anfang selbst wie unter 187, 237, 256? Bei Hymnen sollte nicht bloss der als Motto vorangesetzte Vers angegeben werden. - Obwohl ich die Einordnung der Supplemente noch nicht beendet, so bin ich doch schon im Stande, das Verhältniss der Oxforder HS. zu Luzatto's im Allgemeinen zu beurtheilen. Die dort numerirten gegen 350 Nummern sind meist identisch mit L. I bis 394; aus II, 1 sind dort nur gegen 4 auf Bl. 96-9; von II Abth. 2 N. 48-89 die meisten in O. Bl. 79-89 meist in derselben Ordnung; aus III nicht 20 in O. zwischen Bl. 90 und 113. Ich bin bereit, mein vervollständigtes Verzeichniss in angemessener Weise drucken zu lassen. Zunächst beabsichte ich, in diesen Blättern diejenigen Gedichte anzugeben, in deren Ueberschriften bestimmte Personen genannt sind. Zu dieser Klasse scheinen noch einige zu gehören, die selbst, oder deren etwaige Ueberschrift, mir unbekannt, wie z. B. השר מושכך I, 230.]

> לוח לשנח חרכ"ו. Illustr. isr. Volkskalender f. d. J. d. Welt 5626, mit Zugaben, u. Galerie von jüd. Denkwürdigkeiten. Ges. u. her. von J. W. Pascheles. 14. Jahrg. 16. Prag, Pascheles 1865. (78, 210 S., 8 Sgr.) [Vgl. vor. Jahrg. S. 74. Enthält Jahresübersicht und mehre kleinere Aufsätze.]

> > Schriften des Instituts u. s. w. X. Jahrgang.

BIBLIOTHEK d. griech, u. röm. Schriftsteller über Juden u. Judenthum in neuen Uebertragungen und Sammlungen. I. Bd. 8. Leipzig, O. Leiner 1865. (144 S.) [783] [Enthält: d. Leben Mosis v. Philo. In neuer Uebertragung v. M. J. (Philippsohn?).] FÜRST, J. Geschichte des Karäerthums. Von 900 bis 1575 der gew. Zeitrechnung. 8. Leipzig, O. Leiner 1865. (X, 324 u. 122 S.) [784] [Fortsetz. des früher (V, 134) angezeigten Buches. Autoren- oder Titelregister ist nicht beigegeben. Es ist auch ganz gut, dass nicht jeder Unkundige aus einem solchen Buche mit Leichtigkeit abschreiben kann.]

י) N. 71 liegt in יצרי ויצורי vielleicht eine Anspielung auf die Seelenkräfte, siehe Kusari V, 12.

HERZFELD, L. Metrologische Voruntersuchungen z. einer Gesch. d. ibr. Tehl resp. altjud. Handels. 2 Lief. 8. Leipzig, Leiner 1865. (1028.) [785]

[Enthält: Ellen-, Feld-, Weg- u. Hohlmaasse. Die erste Abth. erschien zunächst als Bestandtheil des Jahrb. f. Gesch., Bd. 3, s. vor. Jg. N. 1863 S. 130.]

PHILIPPSON, L. Die israelit. Religionslehre. 3. Bd. 4. Abth. Der Lebenswandel. 8. *Leipzig*, Baumgärtner 1865. (385 S.) [786] BRO

RAHEL [MEIER]. In Banden frei. Roman. 8. Berlin, Verlag von O. Janke 1865. (742 S.) [787]

II. Einzelschriften.

ברית אבות דרושים ושו'ת ותקנות (ליקוטים על ד' ש"ע) מאת אברהם קורייאט בן יהידה (בה"מ מאור ושמש) נין ונכר ר' אברהם רפאל (בה"מ זכות אבות), ע"י אחי [שני של] המחבר ז'ל ר' יצחק קורייאט. ליווארנא ברכ'חי. 2.

Berit Abot Expositionen üb. d. Pentat., Collectaneen über die 4 Theile des Schulchan Aruch u. Gutachten von Abr. Kurijjat, her. durch seinen der Vetter Isak. fol. Livorno, Neue Druckerei des Elia Benamozeg verst u. Comp. 1862. (132 Bl.)

[Die Vorreden, u. A. des jüngst verst. Abr. B. Piperno, der vielfach als Corrector der dortigen Presse thätig war, geben Nachrichten über die nach Tetuan, Fas u. s. w. gehörende Familie des Vf.]

GEI

ING

MIN

JEL

Lebe

unstr

JOE

דבר הלכרה על ד' חלקי ש"ע כולל פ"ב הלכות שונות מוסדות על אדני הצעיר אלעזר הלוי איש הורוויק אכר"ק ראהטין כן השלם אכר"ק... סטאניסלאב.

Debar Halacha über Schulchan Aruch v. Klasar Hurwitz. fol. Lemberg, Dr. v. L. Flecker (93 u. 2 Bl.) [789]

שו"ת דבר משדה והוא חלק אחר טחלקי התשובות אשר לי על ד' חלקי ש"ע אנכי הצעיר משה תאומים אכ"ד יאכרוב וכעת כק"ק האראדענקאי. לעמבערג, בשנת מה טובו דברי משה.

Debar Mosche Gutachten des Mose Teomin. Th. I. fol. Lemberg, Druck u. Verl. v. U. W. Salat 1864. (2 u. 100 Bl.) [790] קינד, לדוד וחמר על בני הבכור כבכורוחי הכן יקיר לי ננוע ונאסף למולי בקרית קאליש יום ה' ח'י א"ש חרי"ט. הנעצב שלמה ולמן ב"ה המא"הג מו"ה

יצחק אייוק וצ"ל וויטקאווסקי.

Kina le-David Betrachtungen und Erörterungen bei dem Tode des Sohnes

David von Sal. Witkowski [jetzt Witkower] b. Isak. 8. Altona, her.

auf Kosten des Vf., Dr. v. Gebr. Bonn 5620 (1860). (25 S.) [791] [Der Vf. veröffentlichte 1853 מי המרורים über den Tod seiner Frau, und Verschiedenes aus Hamburger HSS. in שומר פין, darunter einen Teil des ס' המומר Ben Efraim, welches er jetzt besonders herauszugeben beabsichtigt.]

תפלה למשה על חג הסכות מאת כבור אדמו"ר מו"ה משה אליקום בריעה וצלל"ה מ"מ דק"ק קאוניץ בה"מ באר משה ומטה משה וכו' בן קדוש ישראל. בשנת תפלה למשה איש האלהים אדני.

[785] [02] (1028.) [785]

er Gesch. d. ibr. Tefilla le-Mosche Chassidisches v. Mose Eliakum Brie (?). 8. Lemberg, Verl. v. M. Ungar, Dr. v. Poremba (El. Stand.) 1864.

erschien zunächst 5. 130.7

4. Abth. Der in, Verlag von 787

ברית אבות קורייאט בן אכוח), ע"י א

r die 4 Theile lia Benamozeg [788]

ach als Corrector an, Fas u. s. w.

י. . הצעיי סטאניסלאב

fol. Lemberg. [789]

שו'ח דבר כ ש"ע אנכי לעטבערנ 1. Lemberg.

[790] קינה כדו בקרית קאל יצחק אייוק

le des Sohnes Altona, her. (5 S.) [791]

iner Fran, und des חמומר des 5t.]

תפלה למי ופלל"ה ו ישראל.

85 8.) [786] BROCKLEBANK, J. Continental and oriental travels: being excursions in France, Italy, Egypt, Sinai, Palestine and Syria; with biblical elucidations and historical notes. 8. London, Hamilton 1865. (5 sh.) [793]

> TURST, J. A Hebrew and Chaldee lexicon to the old testament. Translated from the German by S. Davidson. Part I. 8. Tauchnitz, 1865. (1/3 Th.) 794

> FISCHER, KUNO. Baruch Spinoza's Leben und Charakter. Ein Vortrag. 8. Mannheim, Bassermann 1865. (52 S., 12 Sgr.) 795

[In seiner gewohnten geistreichen Weise schildert der Verf. Spinoza von dessen Geburt bis zum Tode; wesentlich Neues finden wir in diesem Schriftchen nicht. Was r. durch seinen der Verf. unter Saul L. Morteira "selbst. Gründer einer theologischen Schule" ersteht, darüber wird er sich wohl schwerlich selbst Rechenschaft geben können, ler Name "Caceres" ist latinisirt in "Carceris" (S. 20) "Abuabh" statt Abuab (21).] (M. Kg.)

> EDICHTE u. Scherze in jüdischer Mundart. Nr. 12. Jüdische Chochmes. Von einem Chochem aus der Manischtanno. 8. Berlin, Lassar 1865. (2 Sg.) 796

> NGRAHAM, J. H. Der Fürst aus David's Hause oder drei Jahre in der heil. Stadt. A. d. Engl. übers. von A. Henze. 3. (Titel-)Aufl. 8. Braunschweig, Schulbuchhandlung 1865. 797

> M'INTRYE, D. On the antiquity of the Gaelik lang., showing its affinity to Hebrew, Greek and Latin, furnishing a key to the Hebrew Vowel Sounds. 8. Edinburgh, 1865. (24 sh., 6 d.) 798

> JELLINEK, AD., Rede bei der Gedächtnissfeier für den verewigten Prediger Herrn Isac Noa Mannheimer am 26. März 1865. 8. Herzfeld und Bauer, 1865. (24 S., 4 Sg.) 799

> [Es ist dem Redner in trefflicher Weise gelungen, ein seelenvolles Bild des ebens und Wirkens des Verewigten zu entwerfen. Der Gipfelpunkt der Rede ist ınstreitbar, das "Testament" (S. 22 f.), würdig des Erblassers und der Vollstrecker.]

Ich schlafe, mein Herz aber ist wach! Festrede zur Erinnerung an J. N. Mannheimer 8. Wien, Herzfeld und Bauer 1865. (15 S., 4 Sg.) [800]

JOEL, I. Drei Predigten gehalten am Vorabend, am 1. uud 2. Festtage des neuen Jahres 5625. 8. Leipzig, Leiner 1865. (4 Th.)

KEIL, C. H. and F. DELITZSCH. Biblical Comment, on the Old Test. Vol. III. The Pentateuch. Transl. by Rev. J. Martin. 8. Edinburgh, 1865. (530 S., 8 sh. 6 d.) 802

KLEMPERER, W. Predigt gehalten am 1. Tage des Wochenfestes,

zu Landsberg a. d. W. 8. <i>Landsberg a. d. W.</i> , Schäffer 1865 (13 S.)	93
KOHN, SAM. De Pentateucho Samaritano ejusque cum versionibus an tiquis nexu. Diss. inaug. quam in Univers. Viadr. VII. April etc. 8. Lipsiae, Typ. K. Kreising 1865. (68 S. u. 5 Bl.) [804] [Die übereinstimmenden Stellen in dem Sam. und den LXX sollen daher rühremdass letztere zunächst einer von aegyptischen Samaritanern herührenden griechischen Uebersetzung folgten.]	j
KUENEN, A. The Pentat. and Book of Joshua critic exam. Translat. from the Dutch and ed. by J. W. Colenso. 8. London, 1865. (2338. 8 sh. 6 d.)	1
MUHSAM, SAM. Die biblische und die moderne Erziehung, eine Parallele. 8. Wien, Druck von A. della Torre 1864. (18 S.) [806] [Separat-Abdruck aus dem "Mannheimer-Album."]	
ÖHLER, V. F. Der Knecht Jehova's im Deuterojesaia. E. exeget. und krit. Studie. 2. Thl. 8. Stuttgart, Belser 1865. (27 Sg.) [807]	
RENAN, E. Sur les inscriptions hébraïques des synagogues de Kefrbéreim, en Galilée. 8. Paris, Imprimerie Imperiale 1865. (12 pg. 1 fr.) [Abdruck aus dem Journal Asiatique 1864; austührlich besprochen von Frankl, in der Monatsschr.]	
ROGERS, MARY ELIZA. La vie domestique en Palestine. Seule traduction autorisée. 12. Paris, Levy 1865. (3 fr. 50 c.) [809]	
2. Journallese.	
Allgem. mediz. Centralzeitung N. 20: Die Beschneidung der Juden, lege artis in Berlin ausgeführt, mitgeth. v. Jul. Beer. [810] [Die Beschneidung soll "den Händen der Layen abgenommen werden."]	
Archives des Missions scientifiques. T. I, livr. 3 p. 373: Rapport sur une mission scient. en Palestine par V. Guerin. [811]	
Baltische Monatsschr. Bd. 11. Heft 2: Zur Judenfrage v. A. E. florn. [812]	
Evang. Kirchenzeitung Bd. 76. Heft 4: Moses Mendelssohn im Verhältniss zum Christenthum, [813]	
Grenzboten N. 17: Zwei Altjüdische Romane. [814]	
Journal of the Royal Asiat. Society, p. 148: Assyrian and Hebrew Chronology compared etc. by T. W. Bosanquet. [815]	

Orient u. Occident Bd. III S. 253: Aus einem Briefe das Dr. Freudenthal in Bresslau, betreff. die im Talmud vorkommenden Märchen. [816] [Natan b. Jechiel wird irrthüml. ins X. Jahrh, versetzt; bekanntlich schrieb er 1101.] Protest. Kirchenz. N. 10: Jüdische Apologetik uud Polemik v. II. J.

[817]

Holtzmann.

821]

[803], versionibus an, VII. April etc.

Schäffer 1865

[804] len daher rühren, nden griechischen

xam Translat. 1865. (2338. [805] nung, eine Pa-

18 S.)

E. exeget. und Sg.) [807]

[806]

gues de Kefr-865, (12 pg. [808] en von Frankl,

stine. Seule c.) [809]

Juden, lege [810]

Rapport sur [811]

lorn. [812] im Verhält-[813]

814

and Hebrew [815]

Freudenthal chen. [816] hrieb er 1101.]

ik v. **II. J.** [817]

3. Cataloge.

[Bresslau] Erster Nachtrag zum Catalog der Bibliothek der Synagogen-Gemeinde zu Breslau, (Isr. Lehr- und Lese-Verain) 8. Breslau, Sulzbach's Druckerei 1865 (15 S.) [818]

Skutsch, II. Verzeichniss antiqu. u. neuerer Bücher a. d. Gebiete der jüd. u. orient, Lit. 8. Breslau, ausgeg. im April 1865. (16 S.) [819]

[Die grammat. Dissertationen Norberg's (Handb. S. 102) sind hier unter den Respondenten: Dragstedt u. s. w. Storm (Stroem?), auseinandergerissen.]

4. Miscellen.

Jafe oder Japhe (Mord. Michael b Menachem Mendel), Klausrabbiner in Hamburg, Vf. von מנחם, Gutachten u. s. w., starb am 9. Ijjar (5. Mai) d. J. (ha-Maggid S. 154.)*)

Rapoport (Zebi Hirsch b. Naftali), aus Lemberg, Verf. eines nur zum Theil im J. 1845 edirten, im Nachlasse befindlichen gelehrten Doppelcomment. zu Sifra, wurde in Dubno am 3. Adar (28. Febr.) d. J. begraben (ha-Maggid S. 140) [821]

II. Vergangenheit.

Zur Geschichte jüdischer Buchdruckereien in Oesterreich.
Von 6. Wolf.

Die ehemalige Backische und Katzische Buchdruckerei in Prag ist allgemein bekannt (vgl. Zunz, zur Geschichte; Steinschneider, Catal. p. 2845, 2967, vgl. HB. 1862 S. 40 unter 1578 und S. 127). Wir wollen hier zunächst einige Notizen über die Besitzer der Katzischen Druckerei geben, die wir aus archivalischen Documenten entnehmen. Herzmann¹) und Moses Katz, Vater und Sohn, waren die ersten [?] welche in Prag eine hebräische Buchdruckerei errichteten und hierüber von Ferdinand I. im Jahre 1527 ein Begnadigungsschreiben erhielten.

Die beiden Söhne des Moses erhielten die Bestätigung der Privilegien ihres Grossvaters und Vaters von Kaiser Rudolf II, im Jahre 1598; bei Strafe von 10 Mark Gold sollte kein Jude ihnen einen Eingriff machen.

^{*)} Gelegentlich berichtigen wir ein drolliges Missverständniss oben S. 46, wo unter Jaffe zuletzt "todt" für † (Autorzeichen), weil für dieses Zeichen im MS. überall "st." gesetzt worden.

¹⁾ Allgemein wird der Stammvater dieser Familie Gerson (Gerschom), dis Familie selbst Gersoniden genannt. In den Actenstücken heisst er stets Herzman. [Ueber den Bruder Geronymos

Hieronymus s. Catal. p. 2961. Die ältesten bekannten Drucke nennen Niemand aus dieser Familie. St.]

Ka

mö

Dr

Ein

tra

im

die

mit

ein

Sit

vol

un

sic

un

ga

jei

Bi

Ze

ne

fe

Bi

sel

jü

se

li

he

lic

bü

E

ZU

di

ke

SC

m

ba

be

2,

in

In den Jahren 1570-1629 sind beträchtliche Auflagen von Büchern in Folio, Quart und Octav gedruckt worden. (In dem betreffenden Documente heisst es, dass das Verzeichniss der Druckschriften sich in der Beilage befindet, leider ist jedoch diese Beilage nicht vorhanden. Möglich, dass sie verloren gegangen oder scartirt wurde - diess geschah manchmal mit Documenten, die nach der Meinung der betreffenden Beamten keinen Werth hatten. - Vielleicht, dass sich diese Beilage an unrechtem Orte befindet.)

Im Jahre 17532) bat Israel Beer Jeiteles, ein Abkömmling des Herzmann und Moses Katz, dass ihm eine Buchdruckerei gestattet werde, was auch geschah. Im Jahre 1779 wurde daselbst der Pentateuch hebräisch und chaldäisch auf 25 Ballen Papier gedruckt. Es ist dieses, wie mir Herr S. G. Stern sagte, eine sehr gute Ausgabe, corrigirt vom

Rab. Serach [Eidlitz St.].

1781 wurde das Privilegium des Israel Beer Jeiteles von Kaiser Josef II. bestätigt mit dem Bedeuten, dass ihm kein besonderes Privilegium für seine Person ertheilt werde.

Im Jahre 1783 kauften Wolf Simon Frankl, Sussmann Glogau und David Moses Taussig die Katz'sche und Back'sche Druckerei, und zwar die erstere um 550 Fl. und die letztere um 500 Fl. Später wurde sie von Ignatz Elsenwanger angekauft.

Zu jener Zeit bestand, ausser in Galizien, bloss diese jüdische Buchdruckerei in der ganzen Monarchie. Zur Zeit der Uebernahme der Katz'schen und Back'schen von Seiten des genannten Consortium's hatte die erstere zwei Pressen. Sie hatte dreierlei Quadrat: Cicero auf 1 1 Druckbogen, Mittel auf 1 Bogen und Garmond auf 1 Bogen; Raschischrift: Cicero und Garmond, auf 2 Bogen Petit wenig, Schreibschrift nichts. Die Back'sche Druckerei (bis dahin verpachtet an Falkeles)3), war noch armseliger. Das obige Consortium löste sich nach dreijährigem Bestande auf.

Die Presse lag überhaupt damals sehr im Argen, wie dieses nat ürlich war. Die furchtbar strenge Censur (vgl. hierüber unsere: Studien zur Jubelfeier der Wiener [Universität], welche noch unter der

^{2) [1763?} Nach 1735 habe ich nur äusserst wenige Drucke der Familie Back bis 1759 notirt. 1762 erscheint in der Katzischen Buchdruckerei cum licentia Superiorum — ברפום נכרי של המנוח מוהר"ר משה כץ וצ"ל die Historie, mit der Bemerkung, dass Samuel Falkeles (s. Anm. 3) die Privilegien beider Druckereien wieder hergestellt (HB. VII, 23 Anfr. 8, es folgt ובקש שלא ישיגו זרים גבולו), unter der Bedingung, dass Nichts gegen die מוסות und nur mit Erlaubniss der Regierung (כרשיון השררה) gedruckt werde. Das Privilegium galt jedoch nur für neue Sachen und 3 Jahre. Unterschrieben ist diese Bemerkung am 14. Ijjar vom Rabb. Jecheskiel Landau und vier Andern (vgl. Serapeum 1864, S. 57). 1763 u. 1764 erschien in der "Katzischen Buchdruckerei" יעקב חלח יעקב u. משל הקרטוני deutsch. Uebersetzung; erst in מאמר קרישין ist von Israel ben Bär Jeiteles die Rede; s. Jüd. Typogr. in Ersch. S. 76. — Ueber einen Pentat. vom Jahre 1754 s. Jellinek's Notiz: "Censurprobe aus Maria Theresia's Zeit" in Lithl. VIII, 142. St.] 3) [Offenbar der in Anm. 2 genannte Samuel. St.]

rhanden. Mögdiess geschah
treffenden Bese Beilage an

kömmling des
estattet werde,
r Pentateuch

n von Büchern

etreffenden De-

en sieh in der

s von Kaiser nderes Privi-

Es ist dieses,

corrigirt vom

nann Glogau uckerei, und Fl. Später

ische Buchmahme der tium's hatte if 1½ Druckaschischrift: hrift nichts, war noch urigem Be-

dieses nasere: Stuunter der

'amilie Back licentia Sutistorie, mit Druckereien 1921), unter r Regiserung neue Sachen o, Jecheskiel erschien in Inch. Ueberis, Jūd. ck's Notiz:

Kaiserin Maria Theresia herrschte, machte die Druckereien fast unmöglich. Im Jahre 1782 befanden sich in ganz Böhmen bloss acht Druckereien überhaupt, die in einem sehr schlechten Zustande waren. Einem Berichte der Hofkanzlei entnehmen wir folgende Stelle: ,, .. Die traurigen Folgen sind, dass Aberglaube, Unwissenheit und Barbarei immer mehr und mehr gegründet und fortgepflanzt werden, ... alle diese Druckereien pflegen nichts Weiteres als nur ein oder das andere mit allen Ungereimtheiten und Andächteleien angefüllte Gebetbuch oder ein Lied und Gebet nachzudrucken, um nur leben zu können. Was die Sitten und überhaupt die ganze Moralität, nicht nur unter dem Landvolke sondern unter der Geistlichkeit selbst - die oft weniger klug und eben so unwissend als das Landvolk ist — dabei verliert, lässt sich leicht daraus schliessen, da nämlich mit Aberglaube, Unwissenheit und Dummheit auch Bosheit, Halsstarrigkeit, Unthätigkeit und Müssiggang gemeiniglich vergesellschaftet zu sein pflegen." - Es waren zu jener Zeit in Prag 5 Buchhandlungen (unter welchen kein jüdischer Buchhändler war), die bedeutendste darunter war die Gerasche. Zur Zeit der Jahrmärkte kamen die Buchhändler Walter aus Dresden, Löchner aus Nürnberg und Schmidt aus Karlsruhe und boten ihre Artikel Auf dem Lande in Böhmen gab es gar keine Buchhandlung, die Buchbinder hatten Gebetbücher, Lieder etc. zu verkaufen. In Prag selbst gab es kein einzige Antiquarbuchhandlung. - Der Verfall der jüdischen Buchdruckereien konnte jedoch dem Staate nicht gleichgiltig sein. Die Juden bezogen ihre Bücher aus dem Auslande, und zwar aus Fürth, Frankfurt a. O., Sulzbach, Metz, Amsterdam, Königsberg, Berlin, Basel, Haag, Venedig, Livorno u. s. w. Das Geld wanderte daher in's Ausland.

Nach einer beiläufigen Berechnung kauften die Juden damals jährlich: Talmude für 40000 Fl., Anfangsgründe für 56000 Fl., Religionsbücher für 60000 Fl., Andachtsbücher für 70000 Fl., Bibeln für 40000 Fl., Exegetische Werke für 18000 Fl., Chaldäische Werke für 6000 Fl., zusammen für 290000 Fl.

Der damalige Censor in Prag, Pater Tiersch⁴), schlug deshalb vor, die jüdischen Aeltesten in Prag sollten für die Erweiterung der Drukkereien sorgen, den Buchdruckern aus der Gemeindekasse einen Vorschuss geben und darauf sehen, dass jene Bücher gedruckt werden, die am meisten Absatz finden, nämlich der Pentateuch und das Machsor (Korban Mincha, Siddurim). Der Talmud und die Arba Turim waren bereits gedruckt und in genügender Anzahl vorhanden.

^{4) [}Leopold Tirsch (kaiserl. Beamter) Censor im Auftrag des Erzbischof's, erscheint z.B. in אונסף בי (בי מ' השעשוע מ'); aus Abuderahim 1784 habe ich Leop. Hirsch (?), Revisor, Translator in Hebr. notirt. Sein Nachfolger war wohl Carl Fischer (schon 1793 in אונסף), der in sehr hohem Alter um 1843-4 starb, und seine Erlaubniss mit einer Empfehlung auszustatten pflegte. Der Abdruck der Censurerlaubniss hörte, wie der Vf. mittheilt, erst 1848 auf St.]

Die Hofkanzlei wollte, dass die Aeltesten Prags taugliche Drucke reien herstellen oder die sehon bestehenden an sich bringen uud sie schwungvoll betreiben. Sie befürwortete ferner die Einfuhr von Büchern aus dem Auslande zu verhindern.

Um diese Zeit erbot sich Nachman Dessauer, eine grosse orientalische Buchdruckerei zu errichten und wollte dadurch dem obigem Uebelstande vorbeugen und verhüten, dass verwerfliche Bücher, die nicht der Aufklärung dienen, eingeführt werden. Dafür wünschte er: 1. dass die Einführung ausländischer Bücher verboten werde — 2. dass ihm ein ausschliessliches Privilegium zum Verkaufe der Bibeln und Andachtsbücher (D'DT DD) ertheilt werde. Die andern Gattungen hebräischer Bücher könnten auch die übrigen inländischen Buchdruckereien verlegen lassen. — 3. Ein geschickter jüdischer "Mensch" soll mit Einwilligung sämmtlicher österreichischer Rabbiner unter Aufsicht der Studienhof-Commission die Censur versehen.

Die Studien-Commission rieth davon ab, dieses Gesuch zu bewilligen. Der Bittsteller wolle alle nur möglichen Arten von hebr. Büchern, unter welchen er die Bibel, den Kanon des Glaubens, den Talmud, der bei den Juden beinahe in gleichem Ansehen mit der Bibel stehe, und die Gebetbücher, die einen Theil der vorgeschriebenen Liturgie ausmachen, nennen, herausgeben und der Aufklärung gemäss bearbeiten.

Ohne in die Untersuchung einzugehen, welche Beweise diese Aufklärer von der Fähigkeit zu der Sendung, der sie sich anmassen, gegeben haben, scheint es mit der den Juden durch öffentliche Verordnungen zugesagten Duldung nicht übereinzukommen, wenn ihnen von Aufklärern bearbeitete symbolische und liturgische Bücher aufgedrungen werden.

Kaiser Josef II. suchte in einer andern Weise dem national-ökonomischen Nachtheile, der durch die Einfuhr fremder Bücher entstanden war, vorzubeugen. Es erschienen im Jahre 1785 für Galizien und im Jahre 1789 für Böhmen Patente, nach welchen Druckereien, die werthvolle hebräische Werke verlegen, für dieselben ein Privilegium auf 10 Jahre erhalten sollen.

In Folge dieses Patentes entstanden zwei Druckereien in Lemberg, deren Besitzer waren: Herz Rosanes⁵), Lemberger Rabbiner nebst dessen Frau Judes [Judith], ferner Salomon [Jares] Rapoport in Verbindung mit Tscharne, Wittwe Wolf (Letteris) Druckers, und Aron Chajjim Madfis.

de

SU

Ch

⁵⁾ Diese Buchdruckerei ging 1804 auf seinen Stiefsohn Hersch Grossmann über. [Zebi Hirsch Rosanes b. Isachar Dob Baernsch verf. Chidduschim, welche zusammen mit denen seines Vaters u. d. T. אול האינו האי

ngliche Druckebringen uud sie hr von Büchern

grosse orientaobigem Uebeldie nicht der
er: 1. dass
2. dass ihm
und Andachtsm hebräischer
reien verlegen
t Einwilligung

ch zu bewilliebr. Büchern, den Talmud, Bibel stehe, nen Liturgie eemäss bear-

r Studienhof-

diese Aufmassen, geche Verordihnen von aufgedrun-

ational-ökoentstanden ien und im die werthum auf 10

n Lemberg, nebst des-Verbindung n Chajjim

mann über.
e zusammen
ei der Judit
ברקי משה
פרקי משה
356, Calal.
191) exis-

Die Buchdruckerei von Juda Rosanes verlegte von 1785-1789:

1500 Stück 5 B.M. mit Zusatz von Raschi. 1200 , , für Weiber u. jüdisch-deutsch.

1000 ,, Nächtliches Gebet oder Schaare Zion.

1000 ,, Psalmen David's. 1000 ,, Klagebücher (Kinot).

1000 , Klagebucher (Kinot). 1000 , Neu verfasstes Buch üb. Jura oder Kezot ha-Choschen.

1000 ,, Neu verfasstes Buch üb, einige unverständliche Stücke im Talmud und Erklärung.

1000 ,, Morgengebet für Weiber (Schomerim la-Boker).

2000 ,, Gebetbücher (Machsor).

8000 ,, jüd. Kalender (jährlich 2000 St.).

1500 ,, Gebetbücher für die Fassttage (Selichot). 500 ,, Moralisches Buch jüd.-deutsch (Leb tob).

1000 ,, Gemara Baba Mezia.

2000 ,, Siddurim mit Perusch.

1500 ,, do. ,, Jozrot. 1500 ,, do. ,, Dikduk.

2000 ,, do. ,, Rosch chodesch. 1000 ,, do. ,, Korban Mincha.

Die Buchdruckerei von Salomon Rapoport verlegte von 1785-89:

1000 Stück 5 B. M. mit kleinen Anmerkungen.

1000 ,, Gebetbücher für die Feiertage mit Erklärungen. 1000 ,, do. und zwar 1000 für das ganze Jahr u. 1000 auf Samstag.

1400 ,, Auszug aus der ganzen Bibel zum tägl. Gebet. 1000 ,, Erklärungen über die Sprüche Salamons

1000 , Erklärungen über die Sprüche Salomons. 1000 , , , , , 5 B. Moses.

1000 ,, , , , , , , , 5 B. I 1000 ,, Gebetbücher von Isac Lorje.

600 ,, Erklärungen für Rechtsgelehrte.

1000 ,, Rechtslehrung von Isac Lorje.

1000 ,, Moral.

1000 " Erklärungen über einige Wörter der Bibel.

1300 ,, Gebetbücher an Fasttagen.

In Zolkiew waren im Jahre 1882 drei jüdische Druckereien (?), deren Eigenthümer: Chajjim Aron, Judith, Wittwe des Druckers David Mendel und Wolf Gerson Letteris . Da aber in Zolkiew keine Censur war, so wurde ihnen befohlen, nach Lemberg zu ziehen.

Im Jahre 1791 bat Juda Meyerhofer") in Zolkiew, ihm zu gestatten

^{6) [}Doch wohl eher Besitzer einer Druckerei und vielleicht Glieder einer Familie? Chajjim b. Ahron Selig ist einer der drei Druckgehilfen, welche ausser 3 Setzern, in dem s. l. 1775 gedr. מ'ר המירום 'ם genannt sind. Indess könnte auch ein Chajjim Abkömmling des Ahron b. Chajjim David sein, Onkel des Wolf b. Gerson Letteris. Drucke aus jener Zeit habe ich nicht notirt. St.]

^{7) [}Ein Verwandter dieses Juda ist wohl Ahron Meyerhöfer, in neuerer Zeit in

Dr

oh

Da

nä

ist

ונה

8I

H

TO

N'

Al

Co

dort eine jüdische Buchdruckerei zu errichten. Herz Homberg, damals in Galizien Schuloberaufseher, rieth dazu, dem Bittsteller, falls sein Gesuch bewilligt werde, den Eid abzunehmen, dass er die Bücher, die bei ihm gedruckt werden, dem Censor vorlegen werde. (Nachträglich sollte auch der Eid den andern jüdischen Buchdruckern abgenommen werden.) Zugleich fragte Homberg, der die Censur jüdischer Bücher hatte, wie er sich bei Büchern verhalten solle, in welchen zwar Nichts gegen das Christenthum und die Landesgesetze vorkömmt, welche hingegen Lehren enthalten, die zur Intoleranz oder Verachtung anderer Nationen, zuweilen selbst solcher, die Wohlthäter der jüdischen sind, leiten. (Die feindlichen Ansichten Hombergs über Juden und Judenthum haben wir näher in unsern Studien zur Jubelfeier der Wiener Universität beleuchtet). Die Hofkanzlei entschied jedoch in liberalem Sinne, es sei dem Meyerhofer zu gestatten, eine Buchdruckerei in Rzeszow zu errichten. Es darf jedoch einem jüdischen Gewerbsmann keine schwerere Verbindlichkeit auferlegt und kein anderes Mittel gegen denselben angewendet werden, um sich von der Befolgung allgemeiner Gesetze zu versichern, als die, die man gegen christliche Gewerbsleute braucht, insbesondere aber ist die eidliche Verpflichtung ein unschicksames Mittel zu diesem Zweck, und wenn es eine Bürgschaft für die Befolgung der Gesetze geben könnte, so wäre kein Grund vorhanden, dieselben nicht eben sowol auf andere Gewerbe, deren Ausübung an gewisse Vorschriften gebunden ist und woran Juden theilnehmen, auszudehnen. Die Vorschläge bezüglich der Censur wurden mit der Bemerkung genehmigt, dass in Gebetbüchern oder in sonstigen Büchern, welche auf die Religion oder Andachtsübungen der Juden Beziehung haben, Abänderungen zu machen, mit der vom Staate der Judenschaft zugesagten Toleranz unvereinbarlich sei. Im Allgemeinen ist daher auf Bücher dieser Art, besonders auch derjenigen, von welchen der Oberaufseher der jüdischen Schulen eine Aufzählung macht, das Imprimatur, ohne dass Abänderungen verlangt werden, zu ertheilen; findet aber der Oberaufseher gleichwol eine oder die andre Stelle von ausgezeichneter Erheblichkeit, so sind nach einer vorher an das Gubernium gemachten Anzeige die Rabbiner anzugehen, und ist die Veränderung nur dann und so zu machen, wann und wie diese sich einverstehen, oder es ist darüber der Bericht anher zu erstatten.

Zu jener Zeit nahm der Druck jüdischer Bücher einen Aufschwung in Wien. Die Druckerei von Proops in Amsterdam sollte im Jahre 1781 verkauft werden. Mendelssohn rieth Herz Homberg, welcher damals in Görz weilte, dieselbe anzukaufen; doch wurde sie von Josef v. Kurzbeck in Wien angekauft, von welchem sie dann auf Anton Schmid überging. Die ferneren Schicksale der jüdischen Buchdruckerei in Wien erzählt Letteris in einem Aufsatze in N. Kellers: "Bikkurim" II. Jahrg.

Zolkiew, nachdem Gerson Letteris zu Ende des Jahrh. daselbst wieder druckte. Jüd. Typ. S. 75. St.]

Anhang des Redacteurs.

Ich benutze diese Gelegenheit zu einigen Ergänzugen über die Druckergeschichte Zolkiew's.

ין אכרהם von dem getauften Lonsano vielleicht desswegen ohne Namen der Drucker, aber das Stemma: Fische und Kanne; der Druck recht nett. —

Ueber den Comm. des Elieser Lipmann b. Menachem aus Samosc zu Abot des R. Natan s. Catal. N. 7566. Wer hat das Buch gesehen?

1725 für בן אורי (schon bezweifelt im Catal. p. 2693) ist falsch. Das Buch (vor. Jahrs fürs Brit. Mus. erworben) ist 1729 gedruckt nämlich: לפרש קוכןי אורי בי בא אורך unter Prinz Jakob, bei Ahron und seinem Bruder Gerson (Catal. N. 8116), enthält 75 Bl.; der Verf. ist aus Wilna und war früher (איהן מושבו) hat diesen Autor nicht.

1729 in fol. erschien, nach Benjakob, דברי הבריח über den Pentat. bis ששפטים 'e v. Abraham Zebi Hirsch b. Meir.

1732 erschien noch folgendes Werk des

8. Zolkiew, bei den Brüdern Ahron u. Gerson b. Chajjim David Lewi, Enkeln des Phöbus Levi unter Prinz Jakob (אָראָם אַראָר המאַר מאָרי).

8) Starb zu Lemberg, nach der Notiz des Herausg, in der Vorr., am Montag 25. Adar 471, was mit Goldberg's Tabellen stimmt. Hingegen hat Fünn (קריה) S. 111) aus אַרִיהן des Arje Loeb b. Isak v. J. 1732 das Datum 25. Adar I 470, in welchem Jahre der 1. Adar I ein Sonnabend war.

9) 48 Bl. unpag. Auf den Titel, aus welchem wir Folgendes excerpiren: ספר אלף הכונן והוא פירוש נחמד . על דברת נאוני ארץ מדורות אחרונים וקושיא פירוקא . . והי' בו אלף קושית (sie) ותרוצים וכאשר נתבקש הגאון הנ"ל [הנו' למטה] בישיבה של מעלה הלכו בו הנימושית בתר נמושית לקוטי בתר לקוטי ולא נשחיירו בו כ"א מעט מוער אעפ"כ שמו לא נשתנרה קראתי שמו בשם אשר שקרא (sie) להן ארוני אבי ו"ל חברו . . . הגאון המופלא ומופלג . . . מהור"ר יצחק ו"ל שפירא בן ה"ה אליעור שפירא אשר חיבר

(letztgenanntes Werk und dessen Autor sind mir unbekannt) folgen 6 Approbationen, Vorr. des Vf. mit einer Nachschrift des Herausgeb., dann das Wappen der Drucker. Als Setzer nennt sich am Schluss der Jüngling Hillet b. Jehuda Löb (fehlt im Catal. p. 2897). Natan wird auf dem Titel als Vf. von יחבורה מהר" (!) חבורה מהר" (!) חבורה מהר" (!) שמיר שבר להגאון המפורסם ר' בין ונכר להגאון המפורסם ר' gehen wohl auf den Vf. zurück, der wohl ein Enkel mütterlicher Scits des Ahron Simon Sp. (st. 1679), dessen Stammbaum s. Catal. p. 2630.

omberg, damals
ller, falls sein
ie Bücher, die
(Nachträglich
abgenommen
ischer Bücher
zwar Nichts
welche hintung anderer
dischen sind,

und Juden-

der Wiener

in liberalem

kerei in Rze-

osmann keine
I gegen dengemeiner GeGewerbsleute
in unschicknaft für die
vorhanden,
usübung an

hmen, aus-

mit der Be-

en Büchern, Beziehung Judenschaft t daher auf der Ober-

Imprimatur, et aber der chneter Ergemachten nur dann

ufschwung ahre 1781 er damals of v. Kurzimid über-

der es ist

in Wien

druckte.

46.

נבר

יסוד בעה

אמין

ים.

Bil

n.

des

J.

Ka

ישו

m

יח

לכו

HS.

niel

gen

log

D'I San

47

Hebräische Handschriften in Parma. Nach Mittheilungen von P. Perreau. (Forts. v. S. 32.)

V. Philosophie und Theologie.

40. (56) חובת הלכבות die Ethik des Bechai b. Josef, übersetzt von Jehuda Ibn Tibbon.

Bomb. 125 Bl. fol., rabb. Schrift d. XV. Jahrh. — 4 HSS. bei De Rossi, 2 des Compendiums (371, 598). [Ueber den unbekannten Verf. des letzteren, s. Catal. p. 782, wo Lesarten aus der Vorrede zusammengestellt sind, in welcher ein Enkel des Meschullam zu sprechen scheint; vgl. HB. VI S. 12. St.]

41. (75) מעלות המדות לר' יחיאל הרופא die Ethik des Jechiel [b. Jekutiel].

Pap. in 4., 170 Bl., rabb. Schrift des XVII. Jahrh.

- 42. (107) I. שיר מוסר השכל לר' האי גאון das didaktische Gedicht des Hai Gaon.
  - II. קערת יוסף אווכי desgleichen das Josef Esobi; mit der Nachschrift: חם ונשלם שנח של ה לפ"ק בשם יוחנן דוראנטי [also aus der ed. 1578 abgeschrieben, wohl auch das Folgende 1). St.]
  - III. ש"מכר הנהגת הרא"ש die Vorschriften des Ascher b. Jechiel, 131 Paragr. Pap. in kl. 8., 107 Bl., rabb. Schrift des XVIII. Jahrh.
- 43. (58) מעלות המדות להרכ יחיאל וכו' s. N. 41. Pap. in 4., 150 Bl., Raschischr. des XV. Jahrh.
- 44. (49) I. שערי תשובה לר' יונה die Pforten der Busse des Jona Gerondi.

II. מוסר השכל לר' האי גאון s. N. 42.

III. ספר היראה לר' יונה נירונדה das Buch der Ehrfurcht von Jona Gerondi.

Pap. in 4., 29, 4 u. 4 Bl., rabb. Schrift des XVI. Jahrh.

45. ( ) I. בחינת עולם Prüfung der Welt von Jedaja Penini.

II. בקשת הממין Mem-Gebet von demselben.

'Perg. in 12'., 41 Bl., kleine Quadrat des XIV. Jahrh., mit vielen Miniaturen, zum Theil in Gold.

¹⁾ Gelegentlich bemerke ich, dass Hr. Reicherssohn im Magyid 1863 S. 111 drei Bemerkungen zu meiner Ausg. der beiden Bücher gemacht, deren zwei bereits in HB. 1860 S. 45 vorkommen. Neulich rügt er privatim die Anm. S. 41, da של חוד im Piel (Ezech. 21, 5) vorkomme; es sei an die Bedeutung: "vergleichen" zu denken (Jes. 46, 5). In der That ist שמשל Druckf. für שמשל, ich wies auf diese abgeleitete Form als Analogie für Hifil hin, das sonst nur für "herrschen" vorkommt.

46. (3) מנדל דוך לר' דור בר שמואל הכוכבי Thurm David's von David b. Samuel d'Estella.

Beginnt mit den Psalmversen 103, 1. 2, dann folgt ein, mehrere Seiten langes Gedicht, dessen Anfang:

יחידה מבנות עירך יקרה אני מודה לאל נשגב ונורא מקור חייך וחיי כל באין כל לכד בשמו יצור יצר וברא

חסרי י"י אוכיר חהלות י"י כעל כל אשר גמל: Die Vorrede beginnend: על כל גבר תורת הבית היא החומה מן המגדל giebt die Anlage des Buches ובו מחלק העורה לשני חלקים חלק האמונות וחלק המצוח, ואחריו בנה יסוד המגדול ובו ג' עקרים וכל עיקר נחלק לפרקים ועליו בנה עמודים וחמרה שבעה במספר עש"רה חצבה עמודיה שבעה והוא עיקר הספר, ואלה העמודים נחלקים אם לפרקים וכו'... העמוד הראשון באמונת החדוש ובו ה' פרקים. הב' להאמין שהאדם בעל בחירה ובו ז' פרקים. הג' באמונות ההשגחה ובו עשר פרקים. הר' תורה מן השמים ובו ז' פרקים. הה' הגמול והעונש ובו חמשה פרקים. הו' בניאת הגואל כפי המקובל ובו שש פרקים. הז' תחיית המתים ובו שני פרקים.

Bomb. in kl. 4., 155 Bl., span. Hand aus der Mitte d. XV. Jahrh.

[Diese HS. erwähnt Dukes, 'p hi 3 S. 4. Ueber Werk und Autor tappten die Bibliographen seit Gedalja im Dunkeln; Kayserling (Gesch. I, 84) ist zur irrigen Theilung zurückgekehrt, welche schon Wolf, n. 328, 503 beseitigte; Asulai (II, p.14 n. 42, 43, Bl. 11 n. 131, 132) bietet dafür keinen Grund. Die grossartige Anlage des Werkes mit seinen verschiedenen Titeln, welche an Abr. b. Chijja erinnern (vor. J. S. 85), ergiebt sich aus der, bisher nirgends mitgetheilten Stelle des Ibn Lathif (HS. Mich.), wo, nach Erwähnung des Kalonymos [b. Kalonymos] b. Meir und Josef Kaspi, es heisst:

וחחכם הכולל ר' דוד דיאישטילאה (sie) חבר חבורים נאים ופירש חורה שכלחב וחורה שבעל פה בסדור טוב ונאות ומקובל, קבץ והכריע הדעות חורה שכלחב וחורה שבעל פה בסדור טוב ונאות ומקובל, קבץ והכריע הדעות שהיו לפניו, אין כמוהו בכל הארץ, וקראו קרית ספר, והיה סימן למחברו קרית חנה דוד, וחלקו לחלקים והחלקים לבתים ואחר הבתים רחיבורת ושם הרחיב והכריע דעות הפוסקים, ובחוך העיר בנה המגדול, ביאר בו קצת כוונות החורה והמצוה וקצח דברים סתומים מדברי התורה והנביאים, וקראו ספר המגדל להילכו [צ"ל להיותו?] מגדל עוו ובית מצודות נגד הלוח מים על אמונחינו המהורה, והוא חבור טוב נאות מאד מאד.

Hieraus ergiebt sich dass בית הקרש (bei Asulai) und בית הקרש HS. Mich. 741 Namen der מוחה, בית אול sind, dass aber von "Homilien über den Pentateuch" nicht die Rede sei; die Phrase (פירש תורה וכו') bei Lathif hat meistens eine allgemeine Bedeutung. Vielleicht belehrt uns Hr. Perreau künftig näher über die Apologetik oder Polemik des Vf. Die Sammlung der GA. des Aderet mit dem Titel hat wahrscheinlich gar Nichts mit unserem Verf. oder Werke zu thun. Ein Samnel ככני machte Randbemerkungen zu einer Wiener HS.; vgl. Catal. p. 1533. St.]

Pap. in kl. 4., 80 Bl., sehr kleine Raschischr. des XVI. Jahrh.

ef, übersetzt

32.)

— 4 HSS. r den unbeten aus der les Meschul-

Jechiel [b.

ktische Ge-

esef Esobi; non und das Fol-

b. Jechiel,

. Jahrh.

des Jona

urcht von

I. Jahrh.

nini.

arh., mit

bereits in da byp chen" zu auf diese

orkommt.

48. (106) ארנט"ט מרמ"ע מפאנו Homilien des Menachem Asarja de Fano. [Gehören sie nicht eher in die Rubrik Kabbala und sind ein Theil der אשרה מאמרות? St.]

Pap. in fol., 180 Bl., rabb. Schrift des XVIII. Jahrh.

בירות

וראו

היפה

171

נחלח י וכף

werd Bl. 1

הרכ Bl.

לאים

75 5

כוונה

סמוך

בח׳

אונים

רחם

וסוף

al-H

nus

frei

היא

רים

אמר

שמו

ausg

80 j

sam

TITLE

מים וכו׳

Astro

39 1

49. (86) דרשה על שבועות לר' אברהם הכהן Homilie zum Pfingstfest von Abr Kohen, v. J. 1534; angehängt ein Gebet des Nachmani. [MS. Mich. 289; Catal. p. 2826. St.] Pap. in 4., 2 Bl., rabb. Schrift.

50. (24) אונר להרכ ר' בחק ברכיה שפאנו Homilie über Unterricht und Erziehung von Isak Berechja aus Fano, Rabb. in Lucca (?). [Is. Ber. (b. Jehuda) aus Fano, Rabb. in Lugo (לונו) im Kirchenstaat, bl. 1736. Die Homilie erwähnt Bart. bei Wolf; sie liegt in Padua in der weggeschlossenen Bibliothek Ghirondi's, der den Schwiegersohn Menachem Asaria's als Autor angiebt und dennoch den jüngern Homonymus confundirt, s. Catat. p. 1096. Die Sache ist noch unklar. St.]

Pap. in 4., . . Bl., rabb. Schrift des XVI. Jahrh.

51. מין מסנטוכה (!) מסנטוכה להר' דוד מסיר (!) מסנטוכה Commentar über den Moreh von Messer David [b. Jehuda genannt Messer Leon]. Epigr. עין הקורא שחבר הר' מסיר דוד מסנטוברה על המורה נכוכים יום שלישי לחדש חשרי שנח חמשת אלפים ומאחים ושש וששים לבריאת עולם ... בסלוניקיא... Pap. kl. 4. ... Bl., geschrieben in Salonichi, Herbst 1535.

[Von diesem interessanten, u. A. auch gegen Abravanel polemisirenden Werke, ist mir nur noch die HS. Reggio (jetzt in Oxford) bekannt, die leider sehr uncorrect ist; s. HB. 1859 S. 86, Anm. 1. u. Add. zu Catal. p. 867. Den Art. von Reggio habe ich nicht mehr zur Hand. Es mögen hier einige Stellen aus HS. Reggio folgen. Bl. 129 macht er den Gegnern des Maimonides den Vorwurf, dass sie des Gersonides schonen:

שלא עשו כן נגד מלחמות ה' לרלב"ג אשר בו ודאי לחם עם השם") שהיה בפרסום ובעזות מצח וגלה פנים בתורה שלא כהלכה שכפר מחרוש העולם ובנסים בפרסום ובעזות מצח וגלה פנים בתורה שלא כהלכה שכפר בחרוש העולם ובנסים ובידיעה הפרטית כמו שיודע מי שרגיל בספרו הנוכר, ואפי' בפילוסופיא טעה כי רצה בגאוותו לעשות פילוסופיא חדשה והעיו פנים לדבר נגד אריסטו וב"ר בהבלי הבלים כמו שחשב לעשות תלמוד חדש שלא נמשך הדינים אחרי התלמוד רק אחרי שרשים וכיאורים שחדש במצוות כמו שביאר בהקרמה. ראה עד היכן הגיע עזותו וטעה בחכמה כמו שטעד בתורה כמ"ש ב"ר בסוף הפלת ההפלה נגד אבו חמד") ויש לי בזה ספר מיוחד נגדו אפי בחכמה. כמו שקרה לר' יצחק 'ן לטיף מס' [צ"ל בספר] שער השמים ושאר ספריו שדבר בהם נגד הרב" שאינה (sie) לא לפי הפילוסופיא ולא לפי הקבלה, ובאמת זכור האיש ההוא האלהי הרבני הכולל אדוני אבי ו"ל טעם עומק פילוסופותו היה כ"כ מחיר שפנותיו התוריות שהשפיל האיש הנוכר על ארץ בכל דעיתיו ובפרט בפילוסופיא חסיר שפנותיו התוריות שהשפיל האיש הנוכר על ארץ בכל דעיתיו ובפרט בפילוסופיא חסיר

²⁾ Das schreibt er dem Schemtob nach (HB. II, 82).

³⁾ Nach derselben Quelle auch Albalag (Chatuz IV, 86) über Maimonides.

⁴⁾ Lathif spricht überall, auch in der Vorr. zu ה"ש, mit grosser Hochachtung von Maimonides und dem Moreh, obwohl er selbst mit der Kabbala coquettirt

chem Asarja

ahrh.

zum Pfingst-

et des Nach-

in Lucca (?).
staat, bl. 1736.
ggeschlossenen
Autor angiebt
Die Sache ist

er den Moon]. Epigr. עין הקורא ש חשרי שנח ה 1535.

emisirenden) bekannt, n. Add. zu zur Hand. 129 macht Gersonides

שלא ו
ראוי להש
כפרסום וכו
ובידיעה הפ
רצה כנאוור
הבלים כמ
אחרי שרשי
נגד אכו ח
נגד אכו ח
נגד ההל
ההוא האל

mides. chachtung שבר מצנוחיו [צ"ל מתלעותיו"] ואח"כ בפי' התורה אשר לו שמו אדון הכפירות הגיעו עד עפר והפיל חומותיו וצוה בקנם נירוי בכל איטליא שלא יקראו פי' ספר התורה יען יצאו למינות ח"ו או לתרכות רעה בדעותיו ובלשונו היפה ובפרט ביריעה האלהית פרש' בתועלת הי"ו(?) ונתקיים זה זמן רב, כ"כ הירה מקנא לתורת ה' התמימה, ועמי המיר ככודו כי לאיש הזה הסתירו קלינו ולא מקנא לתורת ה' התמימה, ועמי המיר ככודו כי לאיש הזה הסתירו קלינו ולא ברשוחו מהסתפח בנחלת דברו עליו הכוכים ורוממוהו בקהל עם ויהללוהו ולא נרשוחו מהסתפח בנחלת הברו עליו הכוכים ורוממוהו בקהל עם ויהללוהו של נרשוחו מהסתפח בנחלת werden! Gegen הגרשוני vgl. auch לדוד vgl. auch לדוד Bl. 24 u. sonst.

ואפי׳ ממשפטי הכוכבי׳ עשה הרמב"ן אגרח א' ואיטר שהם דברים :Bl. 146b: אמחיים ושאסור לבחור⁶) נגד משפטי המזלות בחנם וכל זה הבל וריק לדעת הרב ברושלמי מפרש כגון ספרי 'ן יענה (sie) ואני ראיתי :Bl. 153 liest man: יענה מוכ"ש הרב בפי׳ המשנה שהם ספרים מלאים אותם הספרים שהם חדות והבלים וכמ"ש הרב בפי׳ המשנה שהם ספרים מלאים וכו' אולו הם כלם ספרים של אבוד זמן שהם מיוחדים:Bl. 153b: תעתועים וכו' ואו המלאכרה וליא בדמיונורה והיא היא מלאכת הדברים שהנוצרים התחילו זאת המלאכרה וליא הישמעאלים וזה כי דתם היא נגד השכל ולכן יוחני המדקדק שוכר הרב בכוונה הכנים בפילוסוי של ארסטו קושיות וספקות ל'קיים דתו שהיה קדמון סמוך לפילוסופיא (sie) והיה דק השכל מאד עד שתראה שכל מחלוקת ב"ר בת' (בשמיני) מהשמע בארוך אינו אלא עם יוחני המדקדק וא"כ הוא הית מהראשונים שהצמיחו מלאכת הדברים בעד דתם מה שלא הוצרכו לזה הישמעאלים שאין דתם נגד השכל אלא שישרה בעיניהם הדרך ההיא יותר מדרך הפילוסוף.

Die Widersprüche des Johannes gegen Aristoteles widerlegte schon al-Farabi; wenn Schmölders (Documenta S. 60) bemerkt, dass Philoponus von Casiri nicht genannt werde, so hat er die Identität mit dem Grammatiker (Essai p. 131) ausser Acht gelassen; unter Farabi fehlt freilich der Name Johannes, den Ibn Abi Oseibia nennt.

ואני פירשתי כילרותי שהיא [ר"ל חכמה יונית] מ"ש כחלמור Bl. 156b: בשבחי הכ"ז (sic) ממשלי שועלים ושיחת שרים ושיחת הקלים [צ"ל דקלים] והיא ... רגילה עוד היום כין השרים כלשון הנוצרים.

Der Vf. citirt (Bl. 109) sein מכתם לדוך, und (197b) שהספירות לפי דעת השקועים כואת החכמה לכל וה מאמר הם המלהות לפי דעת השקועים כואת החכמה לכל וה מאמר שמו הבלהות לפי דעת השקועים כואת החכמה לכל וה מאמר שמו הבלהות שמו הגובונים - es folgt hier viel Kabbalistisches. — Wenn der Herausgeber des ההלה לדור Bl. 97 sagt: ספר מנן דור פירוש מורה הנכוכים Bl. 97 sagt: ספר מנן דור פירוש מורה הנכוכים (Hist. des med. p. 134) als Ein Buch zusammenzufassen; unsern המורה פירוש ארוף לס' המורה כולדו לפירוש ארוף לס' המורה Bl. 12 (vgl. Carmoly, Fam. Jachja S. 22), und daselbst 85

ולכן אלו קנאו לה' קנאה גדולה וכפרט החסיד ר' ש"ט בן: Vgl Bl. 26 ש"ט בס' האסונות שלו וכיוצא בזה עשה אדוני אבי ז'ל שעם כל פלסופותו ועסקו בחקירות כאריה ישאג לערוץ אנוש מארץ המינות ולשבר טלתעות ההורסים וב' [צ"ל ושיני!] כופרים נתעו כספרו הקרוש פי' התורה ביסורותיו ודרושיו וכו'

⁶⁾ Mein Excerpt ist undeutlich; die מכחרים Electiones bilden einen Zweig der Astrologie.

⁷⁾ Vgl. zu Ende (Bl. 249) שלא גלה אלה הסורות כ"א לעבריו השקועים בחכמות (צ"ל לשקועים) אלה אלה יהיחור S. 24, u. בחכמה וכהרגל (צ"ל לשקועים) בחכמה וכהרגל S. 14, u. בחכמה וכהרגל (צ"ל לשקועים) in dem anonymen Comment. über den Kanon, Kap. 1 vom Pulse, Cod. München 39 Bl. 189, identisch mit Oxford n. Leyden 39.

noch

וכמה

und -

Jan.

יהנם

מוה

(1791

מורה

10 e

Jehu

unse jeder

als i

in C

286.

such

ein

sin 429

Ve

13 80

die

סוד הנטול dartiber, dass die Israeliten nicht, wie die andern Nationen, unter einem besondern Sternbild des Zodiak stehen (vgl. vor. Jahrg. S. 106). Die Bemerkung jenes Herausgebers וכו הראה רוכ דקותו scheint jedoch zu שכח הנשים zu gehören. — In der HS. Bl. 129 liest man noch וכפרט מהאחרונים כמו בעל העקרים שאותו (sie) חסר בשרשים כמוחלט כמו שחברתי ספר כנגדו וכפרט כשמדבר נגד ארסטו במקום וכוטן שלא הביא אפיי שטחי רכרי ארסטו כ''ש שרשיו — Die HS. Reggio enthält eine längere Vorrede des Abschreibers Immanuel b. Rafael מלטריפארה (de la Triphalda?) Ibn Meir, welcher sich über sein Prototyp folgendermassen auslässt: ובתיות מהדורא קמא מגלילי אצבעות מהר"ר דוד ע"ה כלו מלא הגהות מביח ומחוץ אפשר חמצא כו ככר ה (?) קלה לכן אל יאשימני הקורא כם׳ המופלא הזה אם יסתפק בשום טבוכה מהמכוכות לכלתי שלוח יד על משיח השם וידינני לכף זכות כי הנה בשמים עדי ושהרי במרומים שהעחקתי אוחו בכל מאמצי כחי ועיוני כפי קוצר השנחי, כי ההעתק היה ישן נושן ננוע וסוכה וקרוע וג"כ לא הספיקו לכב' הגאון להגיהו כאוות נפשו הרצויה כי נתבקש בישיברה של מעלה ולכן אם המצא תמצא הרבה פעמים כתוכו בכאן חשר כהיות בסוף הרף קרוע לא היה אפשר לעשות באיפן אחר.

Die Vorrede des Vf. beginnt: החכם [צ'ל למעלה [צ'ל למעלה ב"ל למעלה הוכם

הוה ראשון לכל ביח יוסף.

Die HS. GA., welche ich in איפר נחמר II, 149 erwähnt habe, ist ()pp. Add. Qu. 34.

52. (55) I. בן כורת לר׳ יהודה [משה כן] כן דניאל Commentar über Jesode ha-Tora Cap. 1-4 von Jehuda [b. Mose] b. Daniel aus Rom].

II. מורה הנבוכים Th. III. des More ha-Nebochim des Mai-

monides.

III. יצחק בן שלמה הישראלי. Buch der Elemente von Isak b. Salomo Israeli, aus dem Arab. hebr. von Abraham Ibn Chisdai [auf den Wunsch des David Kimchi].

Perg. in fol., 14, 37 und 76 Bl.. rabb. Schrift d. XIV. Jahrh.

[HSS. des unedirten Werkchens I. verzeichnet Zunz (Geiger's w. Zeitschr. II, 328), worunter die Vatic. n. 289, 3, wo Assemani als Th. I, על סכלות האדם (vielmehr ein Beweis der Ignoranz der Catalogisten) angiebt; über II. und III. daselbst s. HB. IV, 113 s), Vat. 258, 1 u. 297, 3 wären zu vergleichen. Die HS. Turin, in welcher der unvollständige Autorname, wie in unserem Codex (neue Ueberschrift?) ist 139 9). Dazu kommen noch Oppenh. 1159 Qu. (unvollst.), Mich. 37, Reggio 42, 7, Cod. Brody 8, vielleicht Paris 110, 3, De Rossi 1384 und wohl

⁸⁾ Ich habe inzwischen die Münchener HS. 120 gesehen, welche in der That die Uebersetzung des de causis von Jehuda enthält mit folgender interessanter Schlussbemerkung המו דברי העתקת גור אריה בהוכחת קצת מההגיון והעתיקו לאדון מלך רובירטו כלשון נצרי והמלך הפילוסוף הנוכר שבחו מואת ההעחקה וה הספר הועחק מס' הנוצרי : In Cod. Mich. 115 liest man ושמו עטרת ראשו (mit einer Schleife hinter ין oder חים). Mehr hierüber anderswo.

⁹⁾ Am vollständigsten ist der Name am Schlusse des 3. Buches v. d. Seele (Oppenh. 1644 Qu. Bl. 96) angegeben: Ieh. b. Mos. b Dan. b. Mose b. Jekutiel (vgl. Catal. p. 1765 u. oben zu alt. Cod. 16).

וואר אונים אונים

וכחיות מהדור ומחוץ אפשר הוה אם יסחפק וכות כי הנה כפי קוצר השו לכב' חגאון לו המצא תמצא

הלא ראיח לכ

nt habe, ist
St.]

Commentar

b. Daniel

n des Mai-

Buch der hebr. von mchi].

mchi].
IV. Jahrh.
Zeitschr. II,
INDOD DY
und III. dan. Die HS.
(neue Ueber), Mich. 37.

4 and woll

in der That
interessanter
חמו דברי ו
לארון מלך
וח הספר ד

v. d. Seele b. Jekutiel חסבר החסבר. — Das Schriftehen beginnt mit 3 Distichen, dann אשר המצוא בכחו כל יצורי עולם Ende ... בוונת משה הנאמן בכית התכמה אשר המצוא בכחו כל יצורי עולם Ende בית העובת בכית המשמע בכית בית בית השל wieder 2 Distichen. (*) Hingegen endet die HS. Brody (nach Schorr's Mitth. vom Jan. 1858): משמר משה הנאמן בבית התכמה בוה המאמר באדם האוכל מעץ לניהנם ומאמר לא שמע לקול הנחש והאשה, אמנם האדם הנגרש מג'ע לגיהנם החיים אשר לא שמע לקול הנחש והאשה, אמנם האלה כו' לא יצטרך באור מוה ירד לגיהנם ונידון שם לרורי דורות וכל הדברים האלה כו' לא יצטרך באור מוה המאמר עד אחריתו (בריך רחמנא דסייען)

עום בורה שיש שם, מלח שם מלה ערבית ואם היא עברית כי בעברי היא שמוש פעל מורה אמנם הוראחה בערבית וולח הוראחה בעברית כי בעברי היא שמוש פעל מורה אמנם הוראחה בערבית וולח הוראחה בערבי הוא שם מורה הוצאות מציאות (ו' Assemani verzeichnet unter 298, מקום ובערבי הוא שם מורה הוצאות מציאות (ו' עסים ובערבי הוא שם מצוי מלח שם שבלי דעה הלקט ב"ל ערבית (ב"ל ערבית בערבי מלח שם ערכי מלח שם ערכי וב"ל ערבית בערבי בערבי מציאות בערבי בערבי מואר בערבי בערבי מציאות בערבי בערבי מואר בערבי מציאות בערבי בערבי בערבי בערבי מציאות בערבי בערבי בערבי מציאות בערבי בע

Ueber III. s. Catal. t. h. p. 1110 und Catal. Codd. Lugd. p. 37. Andre HSS. sind Urb. 53, 9, Par. 158, 3 u. 305 (Litbl. VIII, 404, IX, 195), De Rossi 207, 6; 423, 5; 771, 8; Uri 408, Mich. 72, Saraval 19, e; ehem. Foa 14 (wohl diese Stern'sche); auch Münch. 43 (L. 42), ohne das Anfangsgedicht (wohl diese Stern'sche); auch Münch. 43 (L. 42), ohne das Anfangsgedicht), beginnend mit der Vorr. des Uebersetzers (Bl. 21), der vollständige Tit. Bl. 22b: ספה מחובר ממאמר ביסודות על דעת הפילוסופים ואבוקרט וגאלינוס ממה שעיין בקבוצו הרופא הרופא לי הרופא לי הרופא den Schluss folgen ohne Absatz die Verse:

ראו ספר יקר כלו חמודות בחדר לבו מומות קראו פניו כעבד את פני רבו והוא מצב עלי ארץ ועל עבים ישו [ישום] רכבו כסלם מלאכי אל שם והם עולם ויורדים בו

נשלם ספר היכולות (sic) מהפילוסוף רבי שלמה שרגי ולה"ה סליק dann.

10) Die Anfangsverse lauten:

מים ממי בור מדעם ויקם משרה ויושיעם דלה להם אך הפעם

die Endverse: ילד או לי כן לא איחר לאמר יוסף לי כן אחר. עת הכנורת כאו לדלורת כאו רועים ויגרשו⊡ ויהודה גור אריח דלה

עת פתח אל רחם לבי וקראתיו כשמו בן פורת

- 11) Diese Auffassung ist eine unrichtige, da auch im Arabischen מרה und אוה wie im Späthebr. מון, הנה הנה במאן, הובה, franz. y, italien. ci und vi, ursprüngliche Ortsadverbia sind; s. Catat. Codd. Lugd. p. 130 n. 2. Jehuda hat wahrscheinlich die Bemerkung in Sam. Ibn Tibbon's Vorrede zum More nicht richtig aufgefasst, und verstand sehwerlich Arabisch.
- 12) Catal. Lugd. p. 37 lies קחו ספר לנסוח, dann שבו יחבלי נרוח יחבש יחו u. später

Die Schlussformel des unwissenden Abschreibers bezieht sich auf das erste in diesem Cod. befindliche Fragment, auf dessen Untersuchung ich aufmerksam gemacht (Ozar Nechmad II, 235). Das Titelblatt enthält freilich die falsch punktirte Ueberschrift: מורי והב שחבר הפילוסוף (sic) רבינו יהורה שַׁרְנֵיי מכרצולוניא; und

NEC

לרו

עוה

689 Dis

rac

hei

in

(0

auch zu Anfang: אמר יהורה בר שלמה הספרדי ו"ל בן שר"ני; es gehört aber Lilienthals Unwissenheit dazu, um nicht in בן חריוי eine Corruption aus בן חריוי eine Corruption aus בן חריוי בי פוסרי הפילוסופים zu erkennen! Das Fragment bricht aber schon Bl. 17b (entsprechend II, Kap. 3 Mitte) ab, und beginnt mit den Worten אולה הוא וכו' ר"ל על השם כי הוא שוכלה הוא וכו' ר"ל על השם כי הוא כאש אוכלה הוא וכו' ר"ל על השם כי הוא כאש אוכלה הוא לעל השם בי הוא כאש אוכלה הוא לעל השם בי הוא לפני אחר של dessen Schluss (Bl. 21): כי אין לפני אחר ואין סוף לאחר ההלחו בפי בי הוא הוה י"י אחר ושמו אחר בי אין לפני אחר ואין סוף לאחר ההלחו בי Der Abschreiber hat also Alles zusammengefasst — Bl. 45 nennt er Isak b. Salomo יכולות — ספרדי won solchen die Rede ist.

Die Schlussstelle des Werkes über die Zehnzahl ist beachtenswerth, auch für die noch immer unerledigte Frage über den Vf. des Jezira-Commentars. St.]

53. (29) מלחמות רשם להיר ר' לוי כן גרשון Religionsphilosophie des Levi b. Gerschom.

Pap. in 4., 200 Bl., rabb. Schrift des XV. Jahrh.

HSS, dieses erst 1560 gedruckten Werkes sind nicht selten. [Den in Paris befindlichen astronomischen Theil enthält keine bis jetzt näher untersuchte HS, des ganzen Werkes. Die lateinische Uebersetzung befindet sich auch im Vat. Cod. 3098, woraus mir der Fürst Boncompagni das ganze Inhaltsverzeichniss copiren liess. St.]

- 54. (19) מפעלות אלהים להר' רון יצחק אברבנאל. Pap. in fol., 125 Bl., rabb. Schrift des XVI. Jahrh.
- 55. (33) I. לאכו חמר אלנואלי Tendenzen der Philosophen von Gazzali. [Hebr. Uebersetzung des Jehuda Natan.]

II. שיפות הפילוסופים Wiederlegung der Philosophen von Gazzali.

III. אכן רשר אכן רשר אווים אכן רשר Widerleg. der Widerlegung von Averroes. [Hebr. Uebersetzung des Kalonymos b. David.]
Perg., gross fol., 179 Bl., schöne rabb. Schrift des XV. Jahrh. mit Verzierungen auf jeder Seite, sehr gut erhalten.

In I. fehlt zu Anfang der Vorrede der Namen des Uebersetzers, der in Cod. De Rossi 1340 zu lesen ist. Die Uebersetzung selbst beginnt: אמר אכו המוסי (הטוסי ל) חהלה לאל אשר הכרילנו מן החועים ושם חלקנו אלנולי הטווסי (הטוסי ל) חהלה לאל אשר הכרילנו מן החועים ושם חלקנו הווקנים: hingegen beginnt die Uebersetzung, welche dem Comm. des Mose Almosnino in Cod. De Rossi 1218 zu Grunde liegt: השכח השכח [meist אמר אכו חמר [אחמר המערה רגלי הסכלים והחפלה על המיוחד לאל אשר שמרנו מן השעות והוריענו המערה רגלי הסכלים והחפלה על המיוחד Cod. 1340 hat am Rande den Commentar des Narboni.

[Das Verhältniss der Uebersetzungen und Commentare des berühmten Buches (vgl. Catal. Lugd. p.217) ist mir durch genauere Untersuchung der Münchener Codd. ziemlich klar geworden, die u. A. auch Noten von Mose Rieti enthalten. Man muss aber jeden einzelnen Cod., u. zw. in allen 3 Theilen genau untersuchen, ehe man ein sicheres Urtheil gewinnt, da die Abschreiber mitunter Verschiedenes zusammengeschrieben; so z. B. findet sich der grösste Theil der Vorrede Jehada's in Cod. Münch. 121, Bl. 17, während die Uebersetzung die anonyme ist, welche den Commentaren des Narboni und des Almosnino zu Grunde liegt. Der Verf. derselben

as erste in

m gemacht

tirte Ueber-

nin; und ehört aber

בן חריוי פו

nen! Das

nd beginnt

UN ein Endwort

כי אין לפ

refasst -

n gesetzt,

, auch für

ilosophie

in Paris

HS. des

od. 3098.

iess. St.

en der

Natan.

en von

rlegung

David.

Jahrh.

in Cod. אמר א

אלנולי

mosnino אמר א

לאל אנ

Buches

er Codd.

n muss ne man

in Cod.

n Com-

erselben

St.]

בשכבר העחיק מקצחן באר החלום משיבים וכגלות החל הוה אשר בצרפת הלך עם אחד כון החברים אשר לקולו מקשיבים וכגלות החל הוה אשר בצרפת הלך עם אחד כון החברים אשר לקולו מקשיבים וכגלות החל הוה אשר בצרפת ויבוקש ולא נמצא אבר אבן הדברים השר הצילנו מן הטעות והודיענו מועד קרסולי הכסילים והחפלה חמד ברוך ה' אשר הצילנו מן הטעות והודיענו מועד קרסולי הכסילים והחפלה שלכטי בכלל ע"ה Gelegentlich bemerke ich, dass in der Vorr. des Jehuda zu lesen ist על כל הנביאים ככלל ע"ה מורחיות לפילוסוף אבן אלכטיב להנביאים ככלל ע"ה Catal. p. 2682 und Add.); es ist also das Werk des Fakhr ed-Din Razi gemeint, dessen Beziehung zu Gazzali hervorgehobeu wird von Gosche (S. 292, 310); vgl. Casiri I, 198 Cod. 672, wo (Buch 3) אלשרקיה und Ortus disputt., p. 201 Cod. 689 (Physik, 160 Probleme) אלמשרקיה und dennoch derselbe falsche Titel, ferner Disputt. orient. de Metaphysica gegen Muhammed ben Kerram bei Wüstenfeld, Gesch. der arab. Arzte S. 114 n. 16. In der Uebersicht bei Gosche ist מלחרות והירוש הווחירוש הווחירוש העודים.

Wenn II. den ganzen Text enthält, so ist es wohl die Uebersetzung des Serachia Levi ben Isak Saladin (Anf. des XV. Jahrh.; so lies: Catal. Lugd. p.144), da keine andre bekannt ist; wie überhanpt Abschriften dieses Buches zu den Seltenheiten gehören. Es verdiente herausgegeben zu werden. Aus der im Catal. Lugd. p. 145 berührten polemischen Stelle geht hervor, dass Flügels Uebersetzung zu H. Kh. II, 467 unrichtig sei. Gelegentlich sei auch hier ein Irrthum berichtigt. Das in diesem Buche (Anf. Logik und Ende IV derselben) versprochene משקולת החכמה (Catal. Lugd. p. 146) ist, nach der Parallelstelle bei Munk (Melanges, p. 436, vgl. p. 371), identisch mit מעיאר אלעלם, Parangon bei Munk, Modulus bei Wüstenfeld, Examen justum bei Flügel H. Kh. V, 641 n. 12444. Seitdem Schmölders die ימקאפר irrthümlich unter dem Tit. מעיאר citirte, schwebt ein Missgeschick über die Besprechung des letztern. Im Catal. 1. h. p. 1001, Z. 23 sind bei der Mittheilung aus Munk die Worte: secundum Schmölders vergessen; in der HB. 1858 S. 20 Z. 7 v. u. und richtig lies unrichtig; Gosche (S. 287, 308) hat leider den, schon von Munk t. c. widerlegten Irrthum gewissermassen sanctionirt. Aus משקולת החכמה eitirt Narboni (zu כונות, Physik, Anfang) eine Definition des leeren Raumes. Ich glaube nicht, dass es ein vorhandenes Buch מעיאר giebt, da Gazzali den Titel קסטאס (= מאוני העיונים) dafür gewählt zu haben scheint.

Von III giebt es wieder 2 Recensionen (Catal. Lngd. p. 41, 51); den Titel מ' gab Narboni dem Buche, wie er selbst zu תונות Metaph. Tr. II, n. 4 bemerkt, und wohl daher David Leon, עין הקורא HS. Reggio 41 Bl. 128b. St.]

(Forts. folgt.)

Zwei alte hebr. Lesebücher. Mitgetheilt von F. L. Hoffmann.

In meinen Sammlungen von Buchdrucker-Emblemen blätternd finde ich zwei Titel, von denen wenigstens einer zu den Noten zu des Hrn. Redacteurs Handbuch S. 2 N. 15 [richtiger zu S. 11 N. 110 St.] in Beziehung steht. In einer merkwürdigen Holzschnitt-Einfassung, die oben rechts das Froben'sche Buchdrz, unten in einem Altar verschlungenes VG (den Künstler, Urs Graf andeutend) enthält, steht: Intro Dvctio Vtilis- || sima Hebraice di- || scere cupietibus || Oratio dominica, || Angelica salutatio, || Salue regina, || Hebraice. || Matthaeo | Adriano equite aura- || to interprete.

gefül

(sic)

einen Welc

HS.

Münel

Worte

הנלוה נחקחו

ן ענין

sich i

so fre

Studj

hrn.

Cob.

S. 8

feger

auf

Int

Ak

Ası

Jac

Ro

Rückseite:

Maria virgo d מָרָיָם בְּחוּלָה מֵחָה

metha bethula miriam

Titvlvs Hebraice, Graece Et Latine, In Crvce Domini

וְשׁוּעַ נוֹצְרֵי מֶלֶךְ יְהוּדִים

iehudim melech nozri Jesuah 'Ιησους Ναζωραῖος ὁ βασιλεὺς τῶν 'Ιουδαίων. Jesus Nazarenus Rex Judaeorum

Apvd Inclytam Basileam | Mense Februario | An. MDXX.

In der Hamburger Bibliothek ist das Buch nicht, also sind mir nähere Angaben unmöglich.

In der Bibl. Gesn. Siml. J. J. Frisii, Tiguri, 1583, liest man S. 589: Matheus Adrianus, introductionem quandam in linguam Hebraicam, et tres orantiunculas, Dominicam, Salutationem angelicam, et Salue regina Latinas fecit: Gryphius impressit Lugduni. (Grässe hat andere Schriften.)

Ferner fand ich ein anderes Titelblatt, welches ich gleichfalls mittheile. Hübsche Holzschnitteinfassung, unten das Buchdruckerzeichen von Froben:

Precationes quaedam et || Cantica, uidelicet, || Oratiodo minica, || Symbolum Apostol. || Cātica Mariae, Sime- || onis, et Zachariae || Oratio Jere. prophe. || Salue regina.

Die ganze Rückseite enthält hebräisch das Vaterunser; ist wol ebenfalls ein hebr. Lesebuch? Das Büchlein ist auch nicht in der Hamb. Bibliothek. Vielleicht giebt ein Leser der HB. Näheres.

Format beider Schriften 12mo.

[Sollte nicht Le-Long-Masch auch die 2. Schrift angeben? St.]

Isak Latas b. Josua.

Notiz von M. St.

Isak b. Josua (nicht ben "Jehuda" wie Druckf. im Catal. Add. p. CXXVIII. zu p. 2802), ist wohl der Vf. des ישוב ג' מחירות ברברים ובירים וישוב ג' ישוב ג' מחירות ברבים ווישוב ג' ישוב ג' ישוב ג' ישוב בי'ם נכליו) פ' נוח וולרות המשוב המשוב המשוב המשוב המשוב בירים וולרות המשוב המש

geführt, Zunz, Ztschr. hat den Namen. — Die HS. wurde von "Elieser (sic) Levi" איש ירושלים am 1. Sivan 1703 für David Oppenheimer um einen halben ארין gekauft; vgl. HB. II, S. 40; Catal. p. 2876. — Welcher Is. Lattas ist Vf. der philosoph. דרושים über den Pentat.? (HS. Aschkenasi, Litbl. X, 369.)

Anfrage: 10. Eine anonyme Vorrede des Uebersetzers, welche in Codex Münch. 244 vor der Sophistik des Farabi einen Platz gefunden, bricht mit folgenden Worten ab: חהנה הגאון רבינו סעריה אמר בפתיחת פרוש החורה כי צריך העריה אמר בפתיחת והנלוה המעתיק להוהר בעניני ההעתקה ענינים חוץ מעניני העשרה מאמרות והנלוה אליהם. ובן חפשי [צ"ל חפני?] אמר כי המעתיק צריך שישמור בהעתקתו (Cod. Paris 335)? Findet sich in Cod. De Rossi 90 mehr von diesem Vorworte? Dann ist wohl Hr. Perreau so freundlich, uns den Rest mitzutheilen.

XX.

sind mir

iest man iam He-

rgelicam,

Grässe

alls mitrzeichen

mbolum

rophe.

ist wol in der

l. Add.

ישוב ני

בכיח ככ

er onk, en mit

össerer

לי יצחק

der Vf.

on. an-

Briefkaften. 10. Juni. Hr. Ascoli. Anzeige bes 2. Briefes und ber Studj, sobald letztere beendet sind. Das Expl. silr Giuss. ist nach Tübingen geschickt. — Hr. Kg. K—n ist nicht hier und ich wußte kein Wort! Ueber den Rabb. in Portugal weiß ich im Augenblick Nichts. — Pr. Lasinio: Woher die Consplicioni's Pl. Sc. Cod. 28, XIII über das Compend. des Jesod Olam? (vgl. Ersch u. Gr. Sect. I Bd. 31 C. 83 Col. 1). Plut. I Cod. 26, XX Fragm. der Logik des Petr. Hipanus? Ueberscher Abraham Abigdor (neunt sich zu IV § 4)? Wie weit geht es? — Pr. L-y. das Machsor ist etwa 5 Thr. werth. Auch meine ist sort (nach Intersalen), ich kann nicht auf 2 Tage weg. — Rab. Mort. Ich weithe es siir angemessener, die Hoseich dem Inhalt zu klassischen, und längere Auszüge, welche die Beschreibung zu sehr unterbrechen, am Ende zehre Abtheilung zusammenzudrucken. Ich bitte, mit Mathematik und Medizin zu beginnen, der Abdruck soll bald erfolgen. — Hr. P.-k. Ausger Jüd. Lit. § 15 Anm. 34, 35 und Ha. 1863 S. 69 ist mir im Augenblick Nichts bekannt. —

Gingegangen. מכוכבי יצחק eb. Beiß und Recension. — פרכבי יצחק R. 30. u. 31 sind mir noch nicht zugegangen.

Antiquarium von A. Asher & Co.

Adadi, Abr. השומר אמח Synagogenregeln. 8. Livorno 1849. 2½ Th. Akiba, אוחיות דר"ע Mystik. 4. Venedig 1546. (seltne Ausg.) 25 Sg. Asulai, Niss. Ser. שלחן מהור 613 Gebote nach Sal. Cohen u. A. 8. Safet 1836.

 $Dajjan,\ Abr.$ הולך חמים ופועל צרק Ritualien- und Sittenlehre. Alphabet. 8. Livorno 1850. $1\frac{1}{2}$ Th.

Fernandez-Dias, Dav. ארחות צריקים Sittenl. u. Ritual. 8. Salonichi 1770.

Jachja, Ged. שלשלח הקכלה. Literaturgesch. 8. Vened. (1587). Ed. Pr. (fehlt Titelbl., vorne etwas beschäd.)

Orchot Zaddikim ארחות פריקים Sittenbuch, dabei ארחות יושר v. Is. Molko. 8. Salonichi 1791. (wenig bekannt.) 2½ Th.

Raschi דקרוקי רשי Grammatisches in Raschi. 4. Riva 1560. 21 Th

Sohar מיקוני והר 4. Mantua (1557). Ed. Pr. selten (fehlt Titelbl.), mit handschr. genauem Index.

2 ! Th. Tanja מנהג אכוח הניא Ritual. 4. Mantua 1514. Ed. Pr. sehr selten 5 Th. Toledano, Chab. חרומת הקורש Apologet. gegen Reggio. 8. Livorno 1856.

Preis

(seci

Ein '

Dr. 1

18

Die i

Offer

Alle Adre

Inh

daic

Gera

הירש

Bet

von faltig

beka

Artil

Werl

N. ei

Her.

- 1. Abne Schoham אכני שוהם Abr. Perez in Talm. et Maimon. fol. Salonichi 1812. Annex. Zeir Rodem Raph. Perez in Joreh Deah et Talm. ib. 1814. (Desid. apud Michael)
- 2. Abak Soferim אכק סופרים Abr. Conque in Pentat. etc. fol. Amst. 1709. $1\frac{1}{4}$ Th.
- Ahabat Olam אהבה עולם Sal. Algasi, Conciones etc. fol. Constant. 1647. Ed. Pr.
   1 לים דולם Th.
- 4. Imre Schefer אטרי שפר El. Ibn Chajjim, Concc. fol. [Frankfurt 1713.] (Tit. des.) בו אטרי אטרי בו El. Ibn Chajjim, Concc. fol. [Frankfurt 1½ Th.
- 5. Emet le-Jakob אטח ליעקב I. Algasi, de lect. Pentat. fol. Constant. 1764. (aestim.) אים $1\frac{1}{2}$ Th.
- Orchot Chajjim ארחות היים Aron Cohen. Ritual. fol. Florent. 1770.
   (opus praetiosiss. atque rar).
- 7. Beer Majim Chajjim מאר מים חיים Is. Levi in Talmud etc. fol. Salon. 1786.
- 8. Beer ha-Majim באר המים Jak, Manasse in Schulch. Aruch. fol. Sal. 1836.
- 9. Bet Abraham בית אברהם Abr. Ch. Israel in Choschen Mischpat. fol. Livorno 1786. (301 ff. rar.)
- 10. Bene Jizchak בני יצחק Is. Chanan, et Miknat Kesef מקנת כסף, Exeg., Dissension. Talmud. et Resp. fol. Salon. 1747. (Deest in bibl. Mich. et Bodl.)
- 11. Berechot Majim ברכות מים Mos. Mord. Mejuchas in Schulch. Aruch. fol. Salon. 1794. (267 ff., deest in bibl. Mich. et Bodl.) 4 Th.

Verlag von W. J. Peiser in Berlin, 142 Friedrichsstr., zu beziehen durch jede Buchhandlung:

Samuel Holdheim. Sein Leben und seine Werke. Ein Beitrag zu den neuesten Reformbestreb. im Judenthume von Dr. Immanuel Heinrich Ritter. 1 Th. 10 Sgr.

Ritter, Immanuel Heinrich. Kanzelvorträge aus dem Gotteshause der jüdischen Reformgemeinde. Preis 12 Sgr.

Lebrecht P. Kritische Lese verbesserter Lesarten und Erklärungen zum Talmud. Preis 16 Sgr.